

Завацька Людмила

<https://orcid.org/0000-0003-2069-9667>

*Кандидат педагогічних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту
психології та соціальної роботи,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(Чернігів, Україна) E-mail: lzavatska2016@gmail.com*

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Мета статті – дослідити вплив військового конфлікту на психоемоційний розвиток дітей з особливими освітніми потребами.

Методологія. Дослідження, що стало основою статті, базується на принципах системності: забезпечення комплексного супроводу у сфері освіти, реабілітації та соціальної інтеграції дітей з особливими освітніми потребами; створення умов для формування у них емоційної стабільності під час військових конфліктів. Логіка проведеного дослідження забезпечила цілісність наукової розвідки. З метою дослідження психоемоційного стану дітей з особливими потребами були використані як загальнонаукові методи порівняння, класифікації, так і діагностичні методики.

Наукова новизна. Полягає у вивченні й визначенні впливу військового конфлікту на психоемоційний розвиток дітей з особливими освітніми потребами, які потребують індивідуального підходу, стабільного емоційного середовища та соціальної підтримки, що може бути використано фахівцями навчально-реабілітаційних центрів і закладів загальної середньої освіти для забезпечення необхідних умов стабілізації психоемоційного розвитку зазначеної категорії дітей.

Висновки. Зважаючи на результати проведеного дослідження, робота з емоційною сферою дітей з особливими освітніми потребами є ключовою складовою їхньої психолого-педагогічної підтримки. Дітям важливо надавати можливості розпізнавати, виражати та регулювати свої емоції, що сприятиме їхньому емоційному розвитку та гармонійній соціалізації.

Важливим елементом є підтримка позитивної взаємодії між дітьми. Участь батьків у корекційно-розвивальному процесі сприяє підвищенню ефективності роботи з дитиною. Надання рекомендацій і навчання батьків дозволяє створити вдома атмосферу підтримки та розуміння, що особливо важливо для дітей, які переживають наслідки стресових чи травматичних подій.

Результати дослідження підтвердили, що комплексний підхід, який поєднує емоційну, соціальну та освітню підтримку, має позитивний вплив на психоемоційний розвиток дітей з особливими освітніми потребами. Водночас залишається потреба у подальшій розробці дидактичних матеріалів для роботи з дітьми та організації систематичного навчання для батьків і педагогів. Реалізація цих заходів стане основою для забезпечення гармонійного розвитку дітей в умовах викликів, спричинених військовими діями.

Ключові слова: військові конфлікти, травматичні події, психоемоційний розвиток дітей, діти з особливими освітніми потребами, травматичні переживання, емоційне здоров'я, психолого-педагогічна підтримка.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та/або практичними завданнями. Військові конфлікти є одним із найскладніших соціальних явищ, що мають глибокі наслідки для розвитку дітей. Діти, які переживають військові дії, зазнають значних психоемоційних і соціальних змін, що впливає на їхній фізичний, когнітивний та емоційний розвиток. Втрата почуття безпеки, розлука з батьками, зміни у соціальному середовищі та травматичні переживання створюють серйозні перешкоди для їхньої адаптації й подальшого зростання. Вивчення цих впливів як наукової проблеми стає все більш актуальним у контексті сучасних світових конфліктів, зокрема в Україні. Події, спричинені військовою агресією росії проти України, призвели до численних людських

втратах, масових переселень, економічних труднощів та соціальної дезадаптації населення. Війна вплинула на всі аспекти життя, зокрема й на систему освіти. У нинішніх умовах усім учасникам освітнього процесу – дітям, педагогам і батькам – необхідна своєчасна психолого-педагогічна підтримка, яка допоможе зберегти емоційне та психічне здоров'я, знайти сили для подолання труднощів.

Діти особливо гостро реагують на події війни: вони постійно відчувають страх, тривожність і розгубленість. Гучні звуки вибухів викликають у них паніку, а сирени повітряної тривоги нерідко спричиняють істерики чи заціпеніння. Переміщення в безпечні місця, такі як бомбосховища, часто не сприймаються ними як безпечне середовище, що лише погіршує емоційний стан і посилює стресові реакції. Зазначені обставини підкреслюють необхідність дослідження впливу військового конфлікту на психоемоційний розвиток дітей з особливими освітніми потребами та розробки ефективних заходів підтримки для забезпечення їхнього стабільного й гармонійного розвитку.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Науково-практичні засади використання дослідження впливу військових дій та складних життєвих обставин на розвиток дітей висвітлені у працях Т. Плотникова, О. Столяренко, Л. Шипіцина, В. Гранік. Ґрунтовні праці дослідників Аль Масрі, Д. Колмакова, А. Маклакова присвячені питанням впливу військового конфлікту та психологічним наслідкам травматичних подій на дітей з особливими потребами. Вплив тривалого стресу та посттравматичного розладу на розвиток дитини детально розглянуті у роботах Дж. Боулбі, Б. Ван дер Колка та Дж. Герман та ін.

Мета статті – проаналізувати вплив військового конфлікту на психоемоційний розвиток дітей з особливими освітніми потребами.

Висвітлення процедури теоретико-методологічного дослідження. Дослідження, що стало основою статті, базується на принципах системності: забезпечення комплексного супроводу у сфері освіти, реабілітації та соціальної інтеграції дітей з особливими освітніми потребами; створення умов для формування у них емоційної стабільності під час військових конфліктів. Логіка проведеного дослідження забезпечила цілісність наукової розвідки. З метою дослідження психоемоційного стану дітей з особливими потребами були використані як загальнонаукові методи порівняння, класифікації, так і діагностичні методики.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сучасні реалії в умовах військового конфлікту впливають на життя мільйонів дітей, які часто стають безпосередніми або опосередкованими свідками травматичних подій. Ці обставини особливо гостро відчувають діти з особливими освітніми потребами, які мають певні особливості адаптації, і можуть бути більш уразливими до стресових факторів. За даними різних організацій, включно з ЮНІСЕФ та Всесвітньою організацією охорони здоров'я, у дітей з особливими потребами спостерігається підвищений ризик виникнення емоційних і поведінкових розладів внаслідок військових дій.

Досвід дітей у різні історичні періоди дозволяє не лише зрозуміти масштаби їхніх страждань, але й виявити ключові чинники, які впливають на їхню адаптацію до травматичних обставин. У цьому контексті особливу увагу заслуговують дослідження науковців, які працювали з дітьми, постраждалими в умовах військових конфліктів, аналізуючи їхній стан та можливості відновлення.

Дослідження Анни Фройд та Дороти Берлінгем, проведені під час Другої світової війни, стали одними з перших, що звернули увагу на емоційні та поведінкові наслідки війни для дітей. У своїй роботі «War and Children» (1943) авторки аналізували стан дітей, які пережили бомбардування Лондона. Вони виявили, що ключовим фактором у збереженні психологічної стійкості дитини є збереження емоційного зв'язку з батьками або іншими значущими дорослими. Відсутність такого зв'язку призводила до відчуження, тривожності та депресії у дітей [3].

Післявоєнний період став часом для вивчення довготривалих наслідків військових конфліктів. Бруно Беттельгейм досліджував стан дітей, які пережили нацистські концентраційні табори. Його роботи акцентували на глибоких психологічних травмах, які включали повторювані нав'язливі спогади, страх і втрату довіри до світу. Бруно Беттельгейм підкреслював, що діти, які зазнали подібного досвіду, часто мають труднощі з інтеграцією в суспільство та формуванням соціальних зв'язків [5].

Під час війни у В'єтнамі наукові дослідження, такі як роботи Ніла Бутбі, зосереджувалися на стані дітей-сиріт і дітей-солдатів. Н. Бутбі зазначав, що участь дітей у бойових діях значно посилює їхню емоційну травматизацію, а після закінчення війни такі діти стикаються з труднощами повернення до мирного життя. Він наголошував на важливості створення реабілітаційних програм, які сприяють емоційному відновленню та соціальній адаптації цих дітей [10].

Громадянська війна в Боснії та Герцеговині (1992–1995) стала ще одним прикладом масштабних гуманітарних наслідків для дітей. Дослідження Метте Юстгорд, присвячені стану дітей-біженців, показали, що основними наслідками для цих дітей були депресія, посттравматичний стресовий розлад і соціальна ізоляція. Водночас важливу роль у зниженні негативних наслідків відігравали програми освіти та соціальної підтримки, які допомагали дітям адаптуватися до нових умов життя [8].

Геноцид у Руанді (1994) став ще однією трагічною сторінкою, що відзначилася жахливими наслідками для дітей. Жанна Ворд у своєму дослідженні «War-Affected Children in Africa» (2002) зазначала, що діти, які стали свідками насильства або втратили родину, стикаються з довготривалими психологічними розладами. Водночас Тереза Бетанкурт акцентувала увагу на важливості інтеграції таких дітей у громади та наданні їм доступу до психосоціальної допомоги для подолання травматичних наслідків [2].

Громадянська війна в Сирії, яка триває з 2011 року, стала сучасним прикладом гуманітарної кризи. За даними звіту Соні Хуш для організації Save the Children («Childhood under Siege», 2013), руйнування освітніх інституцій, нестача ресурсів і відсутність стабільності стали основними проблемами для дітей у Сирії. Вона підкреслювала, що доступ до освіти є важливим чинником збереження психоемоційного балансу дітей у зоні конфлікту [4]. Дослідження Аластера Егера також показали, що створення умов для навчання та психосоціальної підтримки допомагає дітям зберігати надію й адаптуватися до умов кризи [1].

Аналіз вищевказаних досліджень підкреслює важливість багатofакторного підходу до розуміння наслідків війни для дітей. Найбільший вплив мають збереження сімейної підтримки, доступ до освіти та створення умов для соціальної інтеграції. Історичний досвід доводить, що діти, які мають доступ до таких ресурсів, демонструють більшу здатність до відновлення й адаптації навіть у найскладніших умовах.

Війна в Україні, яка триває з 2014 року та досягла свого піку в 2022 році, має руйнівний вплив на дітей у різних регіонах країни. Найбільше постраждали діти зі східних, південних і північних регіонів, зокрема з Донецької, Луганської, Херсонської, Запорізької, Сумської та Чернігівської областей. Тривалі бойові дії, обстріли густонаселених районів і руйнування цивільної інфраструктури спричинили масове переміщення сімей, втрату домівок і значне погіршення умов життя дітей.

Чернігівщина, як один із північних регіонів, стала зоною активних бойових дій на початку 2022 року. Тривала блокада регіону, постійні обстріли та руйнування цивільної інфраструктури призвели до гуманітарної кризи. За даними ЮНІСЕФ, велика кількість дітей була змушена тривалий час перебувати в укриттях без доступу до нормальних умов життя, що призвело до високого рівня стресу, тривожності та порушень сну. Руйнування шкіл і лікарень, а також відсутність стабільного доступу до освіти й медичних послуг, суттєво вплинули на якість життя дітей у цьому регіоні (UNICEF, 2022) [7].

Чернігівщина, зокрема села Ягідне та Іванівка, зазнали значних руйнувань та гуманітарних втрат під час активних бойових дій. У селі Ягідне російські військові утримували понад 300 місцевих жителів у підвалі школи, що призвело до численних смертей та катувань. Ці події мали глибокий вплив на психіку дітей, які стали свідками насильства і пережили тривалий стрес [6].

Важливим є те, що наразі відсутні детальні наукові дослідження, які б висвітлювали специфічний вплив війни на дітей у Чернігові, чи громадах, які були окупованими в 2022 році. Однак наявні свідчення та загальні дослідження про вплив війни на дітей дозволяють припустити, що вони зазнали значних психологічних травм, які потребують комплексної реабілітації та підтримки.

Війна впливає на дітей так само, як і на дорослих, але є і певні відмінності. По-перше, діти залежать від турботи, співпереживання та уваги дорослих. Їх прив'язаність часто порушується під час війни через втрату батьків, надзвичайну стурбованість батьків захистом і пошуком засобів до існування для сім'ї та емоційну недоступність пригноблених або розсіяних дорослих. Дитина може перебувати під опікою близьких родичів або взагалі втратити увесь захист дорослих – «діти без супроводу», як їх називають у ситуаціях біженців [5].

По-друге, пережитий військовий конфлікт у дитинстві може негативно вплинути на життєву траєкторію дітей набагато сильніше, ніж дорослих: втрата можливості отримати освіту під час війни, зміна місця чи країни проживання, втрата родичів тощо – все це впливає на подальшу якість життя дітей та їх розвиток.

Дослідження впливу воєнних подій на дітей, проведені А. Мастен, вказують, що постраждали діти відчувають різний ступінь страху й жаху, пов'язаних із прямим насильством у вигляді бомбардувань, обстрілів, снайперського вогню та наземних мін, вигляд мертвих, обпалених або поранених тіл, і досвід власних травм. Вони можуть жити в стані тривалої тривоги зі страхом перед наступним нападом, занепокоєнням про втрачених членів сім'ї та хвилюванням про те, щоб знайти достатньо їжі для себе або братів і сестер [9].

В умовах війни в Україні ключову роль у забезпеченні права дітей з особливими освітніми потребами на якісну освіту та розвиток відіграють навчально-реабілітаційні центри. Вони надають комплексну психолого-педагогічну підтримку дітям і їх сім'ям, корекційно-розвиткові послуги та забезпечують системний супровід таких дітей.

Чернігівський навчально-реабілітаційний центр № 2 виконує важливу роль у підтримці дітей з особливими освітніми потребами, забезпечуючи комплексний супровід у сфері освіти, реабілітації та соціальної інтеграції. У зв'язку з військовими діями, що охопили регіон, Центр адаптував свою діяльність, щоб забезпечити допомогу дітям, які постраждали від конфлікту.

Навчально-реабілітаційний центр № 2 спеціалізується на роботі з дітьми, які мають порушення слуху, розлади розвитку та інші особливості. Установа поєднує функції школи, реабілітаційного центру та платформи для психосоціальної підтримки. Основні напрями діяльності: освітня – реалізація навчальних програм, адаптованих для дітей з різними формами інвалідності та особливостями розвитку; реабілітаційні послуги – проведення фізичної, психологічної та соціальної реабілітації; психологічна підтримка – допомога дітям у подоланні стресових станів, зокрема пов'язаних із військовим конфліктом.

Реалізація Центром ряду проєктів свідчить про їхню успішність у забезпеченні потреб дітей, зниженні конфліктності серед учнів і покращенні їх комунікативних навичок. Водночас адаптовані індивідуальні реабілітаційні програми допомогли дітям із зони конфлікту стабілізувати їхній емоційний стан.

Так, проєкт «Теплі обійми» спрямований на надання психологічної підтримки дітям, які переживають наслідки військових дій. У рамках програми організовувалися групові терапевтичні заняття, що включали арт-терапію, та індивідуальні консультації із психологами. Метою проєкту було навчити дітей методів подолання стресу та зміцнити їхню емоційну стійкість.

Освітній проєкт «Світ без кордонів» надав можливість дітям із порушеннями слуху продовжувати навчання під час евакуації або перебування в кризових умовах. Проєкт включав адаптацію навчальних матеріалів для дистанційного формату, проведення онлайн-уроків із використанням перекладачів жестової мови та інтерактивних платформ.

Ініціатива з фізичної реабілітації «Доторкнись до мрії» мала на меті покращення фізичного стану дітей через заняття з лікувальної фізкультури. Проєкт передбачав використання сучасного реабілітаційного обладнання та залучення досвідчених фахівців. Особлива увага приділялася дітям, які отримали травми через воєнні дії.

Волонтерська програма «Платформа розвитку» була розроблена у співпраці з місцевими громадськими організаціями. Проєкт спрямований на залучення додаткових ресурсів для забезпечення дітей необхідними матеріалами, а також надання допомоги родинам, які опинилися у складних життєвих обставинах. Окрім матеріальної допомоги, програма передбачала організацію освітніх заходів для батьків, щоб підтримати їх у вихованні дітей у кризових умовах.

Важливим кроком у багаторічній співпраці Навчально-реабілітаційного центру № 2 з кафедрою соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук НУЧК імені Т. Г. Шевченка було створення наукової лабораторії. Тому здійснення дослідження впливу військового конфлікту на психоемоційний стан дітей, які навчаються в Центрі, проводилось фахівцями Центру разом із викладачами і студентами кафедри. З метою дослідження емоційного стану дітей, які постраждали внаслідок військового конфлікту, нами була використана методика піктограм емоційного стану В. Мельникової.

Зазначена методика може ефективно застосовуватися в контексті діагностики емоційного розвитку дітей з легкою розумовою відсталістю. Особливість дітей з легкою розумовою відсталістю полягає в обмеженості когнітивних ресурсів, що впливає на їхню здатність до абстрактного мислення і розуміння складних емоційних станів. Саме тому піктограми, як спрощений і доступний інструмент, є ідеальним вибором для діагностики.

Більшість дітей із вибірки демонструють високий рівень здатності розпізнавати базові емоції, такі як радість (85 %) і сум (90 %). Ці емоції виявилися найбільш зрозумілими, оскільки діти часто асоціюють їх із ситуаціями зі свого повсякденного життя, наприклад, святами, отриманням подарунків чи втратами близьких предметів. Складніші емоції, як-от здивування та відроза, викликали значні труднощі. Тільки 45 % дітей змогли розпізнати здивування, і лише 40 % змогли асоціювати його з життєвими ситуаціями. Деякі учасники демонстрували плутанину між гнівом і страхом (15 % дітей помилково називали страх гнівом і навпаки). Під час асоціацій із життєвими ситуаціями, наприклад, при питанні: «Коли ти злишся?», частина дітей не змогла надати чіткої відповіді або говорила про ситуації, які викликали в них зовсім інші емоції, такі як сум чи розчарування.

Також помітною стала залежність результатів від рівня розвитку вербальних навичок. Діти з кращим словниковим запасом давали чіткіші відповіді, тоді як діти з обмеженими мовленнєвими можливостями часто використовували загальні фрази або залишали запитання без відповіді.

Таким чином, результати показують, що діти впевненіше орієнтуються в базових емоціях, проте мають значні труднощі із розпізнаванням складніших емоцій, їх асоціацією та вербальним вираженням. Ці дані вказують на необхідність подальшої роботи над розширенням емоційного досвіду, розвитку когнітивних навичок і вербального супроводу емоцій у дітей.

Також нами був розроблений опитувальник для дослідження психоемоційного стану дітей з особливими освітніми потребами через аналіз даних, отриманих від батьків. Він охоплює кілька ключових аспектів, які дозволяють отримати комплексну інформацію для якісного та кількісного аналізу.

Метою опитувальника є збір інформації про психоемоційний стан дітей з особливими потребами, їхні реакції на соціальні та емоційні ситуації, а також фактори, які впливають на їхній стан, включаючи соціальну адаптацію, травматичний досвід і рівень підтримки з боку родини.

Опитувальник складається з п'яти блоків.

Блок 1. Загальна інформація. Завдання блоку збір базових даних про дитину: вік, стать, тип особливих освітніх потреб та умови проживання. Інформація використовується для аналізу демографічних і соціальних факторів, які можуть впливати на емоційний стан.

Блок 2. Емоційний стан дитини. Питання цього блоку оцінюють частоту та характер емоційних проявів дитини, таких як радість, страх, гнів, перепади настрою тощо. Вони дозволяють визначити рівень емоційної стабільності та специфіку емоційної реактивності дитини.

Блок 3. Соціальна адаптація. Завдання стосуються вивчення здатності дитини взаємодіяти з однолітками, адаптуватися до нових умов та реагувати на зміни в соціальному середовищі. Інформація допомагає оцінити рівень соціальної компетентності дитини.

Блок 4. Травматичний досвід. Питання спрямовані на виявлення стресових або травматичних подій, які могли вплинути на дитину, а також на оцінку їхнього впливу на психоемоційний стан. Цей блок особливо важливий для аналізу стану дітей, які пережили кризові ситуації, зокрема військовий конфлікт.

Блок 5. Психоемоційна підтримка. У цьому блоці оцінюється рівень підтримки, яку отримує дитина від батьків, родини або фахівців. Він дозволяє визначити, наскільки оточення дитини сприяє її емоційному благополуччю.

Аналіз даних за Блоком 1 показує, що більшість дітей, які беруть участь у дослідженні, користуються додатковими освітніми або корекційними послугами, що підкреслює важливість комплексного підходу до підтримки цієї категорії. Результати аналізу емоційного стану дітей (Блок 2)

показують, що найбільш частою емоцією є радість: 40 % дітей демонструють її дуже часто, а ще 30 % – часто. Це свідчить про здатність дітей знаходити позитивні моменти навіть у складних життєвих обставинах. Батьки зазначали, що найчастіше радість у дітей викликають ігри, спілкування з друзями або отримання подарунків. Один із батьків зазначив: «Моя дитина дуже радіє, коли їй вдається завершити завдання чи отримати похвалу, це мотивує її до нових досягнень».

Однак емоція страху є доволі поширеною: 20 % дітей відчувають її дуже часто, а ще 30 % – часто. Особливу увагу варто звернути на те, що 30 % дітей демонструють страх навіть у звичайних ситуаціях, наприклад, при знайомстві з новими людьми або перебуванні у новому місці. Один із батьків поділився: «Моя дитина дуже боїться гучних звуків, наприклад, коли у сусідів працює дріль, це викликає у неї тривогу».

Напади гніву чи агресії є менш поширеними: 15 % дітей демонструють їх дуже часто, 25 % – інколи. Ці прояви здебільшого пов'язані із ситуаціями, коли діти стикаються із заборонами чи відчувають, що їхні потреби не задоволені. Як зазначила одна з матерів: «Якщо я не дозволяю дивитися мультяки, дитина починає кричати або кидати іграшки, але потім швидко заспокоюється».

Часті перепади настрою також виявилися характерною рисою емоційного стану дітей: 20 % демонструють їх постійно, а ще 35 % – інколи. Це може вказувати на нестабільність емоційної сфери, яка є характерною для дітей із легкою розумовою відсталістю. Один із батьків зазначив: «Моя дитина може спочатку радіти, а через хвилину вже плакати, якщо щось іде не так, як вона хотіла».

Отримані результати вказують на те, що діти мають здатність переживати позитивні емоції, але часто стикаються з труднощами у регуляції негативних станів, таких як страх, гнів чи перепади настрою. Коментарі батьків підтверджують, що ці прояви часто пов'язані зі стресовими факторами, змінами у звичному розпорядку або незнайомими ситуаціями. Це підкреслює важливість цілеспрямованої роботи з дітьми для розвитку емоційної регуляції, зменшення тривожності та формування навичок управління своїми емоціями.

Результати дослідження соціальної адаптації дітей (Блок 3) демонструють, що 50 % учасників легко взаємодіють з однолітками та активно залучаються до колективної діяльності. Це свідчить про здатність до встановлення соціальних контактів та ефективної взаємодії у групі. Один із батьків зазначив: «Моя дитина дуже любить спілкуватися з друзями у школі, грати з ними на перервах, вона легко знаходить спільну мову».

Водночас 30 % дітей інколи конфліктують у колективі. Зазвичай конфлікти виникають через нерозуміння правил гри, конкуренцію за увагу або інші соціальні фактори. Наприклад, один із педагогів відзначив: «Діти можуть сваритися через іграшки чи місця в класі, але з нашою допомогою вони швидко знаходять компромісні рішення». 15 % дітей уникають контактів із однолітками, що може бути пов'язано зі страхом неприйняття або недостатньою впевненістю у своїх соціальних навичках. Батьки таких дітей зауважували: «Дитина соромиться підходити до інших, їй важко почати розмову, тому вона часто грається сама». Лише 5 % дітей демонструють повну ізоляцію, що потребує особливої уваги та підтримки.

Щодо відвідування організованих групових занять (гуртків, секцій тощо), лише 30 % дітей роблять це регулярно, ще 40 % беруть участь у таких заходах епізодично. Частина батьків пояснює це відсутністю таких можливостей у їхньому регіоні або труднощами з адаптацією дитини. Один із батьків прокоментував: «Дитина відвідує гурток малювання раз на тиждень, але інколи вона не хоче йти через те, що боїться, що її робота буде гіршою за інші».

Реакція на зміну розкладу показала, що лише 20 % дітей легко адаптуються до нових умов. У 35 % респондентів зміна розпорядку викликає дискомфорт, ще 25 % демонструють сильне занепокоєння, а 20 % мають істеричні прояви. Один із батьків розповів: «Коли ми змінюємо час її звичних занять, це викликає тривогу й протест. Нам доводиться дуже поступово вводити будь-які зміни».

Отримані результати підкреслюють, що хоча половина дітей демонструє задовільну соціальну адаптацію, значна частина все ще стикається з труднощами у взаємодії з іншими, участі у групових активностях та реагуванні на зміни. Це вказує на потребу в корекційній роботі, спрямованій на розвиток соціальних навичок, зменшення тривожності та формування позитивного ставлення до нових обставин. Інтеграція дітей у гуртки та секції може бути ефективним засобом покращення їхньої адаптації та соціалізації.

Аналіз даних щодо травматичного досвіду дітей (Блок 4) показав, що лише 10 % респондентів постійно згадують стресові події, такі як переїзди, військові дії або втрату близьких. Ще 40 % згадують їх інколи, зазвичай у ситуаціях, які нагадують їм про пережитий досвід (наприклад, гучні звуки чи темрява). Один із батьків зазначив: «Дитина завжди лякається, коли чує звук сирени, вона одразу згадує, як ми ховалися під час обстрілів». 30 % дітей не часто згадують такі події, і лише 20 % вказали, що ніколи про них не думають. У коментарях деякі батьки пояснювали це тим, що вони свідомо намагаються уникати розмов про травматичний досвід, щоб зменшити стрес у дитини. Як зазначив один із батьків: «Ми не говоримо з дитиною про ті події, бо боїмося, що це викличе в неї сильні емоції».

Вплив пережитих подій на емоційний стан дітей є помітним: 30 % батьків оцінюють його як дуже сильний, ще 40 % – як відчутний. Це вказує на те, що навіть у тих випадках, коли діти не часто згадують травматичні події, їхній досвід все ж впливає на їхню емоційну сферу та поведінку. Один із батьків прокоментував: «Дитина стала більш дратівливою, почала плакати без причини, особливо після того, як ми переїхали до іншого міста». 20 % дітей демонструють незначний вплив, а ще 10 % батьків вважають, що події не вплинули на емоційний стан дитини. Однак аналіз коментарів показує, що в деяких випадках ці відповіді можуть бути пов'язані з недостатньою обізнаністю батьків про справжній емоційний стан дітей. Наприклад, один із батьків зазначив: «Мені здається, що дитина вже забула про ті події, але іноді вона все одно стає тривожною, і я не знаю, чому».

Результати свідчать, що навіть періодичні згадки про стресові події можуть суттєво впливати на емоційний стан дітей, викликаючи тривогу, дратівливість або емоційну нестабільність. Це вказує на необхідність систематичної психоемоційної підтримки, яка включає роботу не лише з дітьми, але й з їхніми батьками, щоб навчити їх методів управління стресом і підтримки емоційного благополуччя дитини.

Дані щодо психоемоційної підтримки (Блок 5) свідчать, що 50 % батьків щодня говорять із дітьми про їхні емоції та почуття. Ця група батьків розуміє важливість емоційної комунікації та намагається створити сприятливу атмосферу для дитини. Один із батьків зазначив: «Щовечора ми запитуємо дитину, як пройшов її день, що її потішило чи засмутило. Це допомагає їй краще розуміти себе». Ще 30 % батьків роблять це інколи, зазвичай у відповідь на певні емоційні прояви дитини, наприклад, після сплесків гніву або тривожності. Як пояснив один із батьків: «Я не завжди знаю, як правильно говорити з дитиною про емоції, тому звертаюся до неї лише тоді, коли бачу, що вона засмучена чи зла». 15 % батьків не часто говорять із дітьми про емоції, пояснюючи це відсутністю часу або впевненості у своїх навичках. Наприклад, один із батьків зазначив: «Я працюю допізна, і у мене просто немає можливості обговорювати з дитиною її почуття». Ще 5 % батьків зовсім не обговорюють емоції з дитиною, що може бути викликано як браком усвідомлення важливості цього процесу, так і відсутністю відповідних знань.

Щодо оцінки батьками своєї здатності підтримувати дитину, лише 30 % батьків вважають, що роблять це дуже добре. Ця група батьків має високий рівень впевненості у своїх діях і намагається активно допомагати дитині. Один із батьків зазначив: «Я знаю, як заспокоїти дитину, коли вона засмучується, і намагаюся завжди бути поруч, щоб підтримати її». Проте 40 % батьків оцінюють свої дії як «добрі», але визнають, що іноді стикаються з труднощами у підтримці емоційного стану дитини. Наприклад, один із батьків поділився: «Іноді я не розумію, чому дитина плаче або злиться, і це ускладнює процес її підтримки». Ще 20 % батьків називають свої зусилля «задовільними», визнаючи, що їм не вистає знань або методів для ефективної підтримки. Як зауважив один із респондентів: «Я намагаюся допомагати, але іноді не знаю, як правильно реагувати на її емоції». 10 % батьків вказали, що потребують допомоги у формуванні навичок підтримки дитини, зазначаючи: «Я розумію, що дитина потребує підтримки, але сам не знаю, як їй допомогти, тому мені потрібна консультація фахівця». Результати свідчать, що хоча половина батьків активно підтримує дітей у емоційному плані, значна частина все ще стикається з труднощами або потребує додаткової допомоги та знань. Це підкреслює важливість освітніх заходів для батьків, спрямованих на розвиток їхніх навичок у сфері психоемоційної підтримки, а також залучення фахівців до консультування сімей.

Висновки з дослідження і перспективи подальших наукових розвідок. Дослідження та робота з емоційною сферою дітей з особливими освітніми потребами є ключовою складовою їхньої психолого-педагогічної підтримки. Дітям важливо надавати можливості розпізнавати, виражати та регулювати свої емоції, що сприятиме їхньому емоційному розвитку та гармонійній соціалізації особливо під час стресових подій та наявного травматичного досвіду. Важливим елементом є підтримка позитивної взаємодії між дітьми. Наприклад, рекомендується заохочувати дітей допомагати одне одному під час виконання завдань, висловлювати підтримку та повагу до думки інших. Це сприяє формуванню довіри у колективі та зміцненню соціальних зв'язків.

Участь батьків у корекційно-розвивальному процесі сприяє підвищенню ефективності роботи з дитиною. Надання рекомендацій і навчання батьків дозволяє створити вдома атмосферу підтримки та розуміння, що особливо важливо для дітей, які переживають наслідки стресових чи травматичних подій.

Результати дослідження підтвердили, що комплексний підхід, який поєднує емоційну, соціальну та освітню підтримку, має позитивний вплив на психоемоційний розвиток дітей з особливими освітніми потребами у складний час військового конфлікту. Водночас залишається потреба у подальшій розробці дидактичних матеріалів для роботи з дітьми й організації систематичного навчання для батьків і педагогів. Реалізація цих заходів стане основою для забезпечення гармонійного розвитку дітей в умовах викликів, спричинених військовими діями.

References

1. Ager, A. (2016). The Role of Art Therapy in the Recovery of Refugee Children: Insights from the Syrian Crisis. *International Journal of Mental Health and Conflict*. Vol. 3. P. 89–95.
2. Betancourt, T. (2010). The mental health of children affected by armed conflict. *Current Psychiatry Reports*. Retrieved from: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11920-010-0150-8>.
3. Crow, B. (2019). *Supporting Military Families: A Psychosocial Perspective*. Washington: *APA Publications*.
4. Khush, S. (2013). *Childhood under Siege. Save the Children*.
5. Save the Children. Programs for psychological recovery of children affected by war in Ukraine. Retrieved from: <https://www.savethechildren.org>.
6. Suspilne Чернігів. (2022). Людей катували і вбивали. Репортаж із села Ягідне біля Чернігова. URL: <https://suspilne.media/chnihiv/226704-ludej-katuvali-i-vbivali-reportaz-iz-sela-agidne-bila-cernigova/>. Suspilne Chernihiv. (2022). Liudei катуvaly i vbyvaly. Reportazh iz sela Yahidne bilia Chernihova [People were tortured and killed. Report from the village of Yagidne near Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine. Retrieved from: <https://suspilne.media/chnihiv/226704-ludej-katuvali-i-vbivali-reportaz-iz-sela-agidne-bila-cernigova/>. [in Ukrainian].

7. UNICEF. The impact of the war on children in northern Ukraine. Retrieved from: <https://www.unicef.org>.
8. Ystgaard, M. (2002). Mental health of refugee children exposed to war: Bosnia and Herzegovina. *Child Psychology*. Vol. 3. P. 56–63.
9. Masten, A. (2014). *Ordinary Magic: Resilience in Development*. New York: The Guilford Press.
10. Perry, B. (2006). *The Boy Who Was Raised as a Dog: And Other Stories from a Child Psychiatrist's Notebook*. New York: Basic Books.
11. Justjord, M. (1995). «Art Therapy with War-Affected Children: The Bosnian Experience». *Journal of Child Psychology*.

Zavatska Liudmyla

<https://orcid.org/0000-0003-2069-9667>

PhD in Pedagogy, Full Professor,
Director of the Educational and Scientific Institute of
Psychology and Social Work,

T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine) E-mail: lzavatska 2016 @gmail.com

A STUDY OF THE IMPACT OF MILITARY CONFLICT ON THE PSYCHO-EMOTIONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

The purpose of this article is to investigate the impact of military conflict on the psycho-emotional development of children with special educational needs.

Methodology. The research that formed the basis of the article is based on the principles of systematicity: ensuring comprehensive support in the fields of education, rehabilitation and social integration of children with special educational needs; creating conditions for the development of emotional stability during military conflicts. The logic of the study ensured the integrity of scientific research. In order to study the psycho-emotional state of children with special needs, both general scientific methods of comparison, classification, and diagnostic techniques were used.

Scientific novelty. It consists in studying and determining the impact of military conflict on the psycho-emotional development of children with special educational needs who require an individual approach, a stable emotional environment and social support. The findings may be used by specialists of educational and rehabilitation centers and secondary education institutions to ensure the necessary conditions for stabilizing the psycho-emotional development of this category of children.

Conclusions. Considering the results of the conducted study, working with the emotional sphere of children with special educational needs is a key component of their psychological and pedagogical support. It is important to provide children with opportunities to recognize, express and regulate their emotions, which will contribute to their emotional development and harmonious socialization.

An important element is supporting positive interaction among children. Parental involvement in the correctional and developmental process increases the effectiveness of work with the child. Providing recommendations and training for parents allows to create an atmosphere of support and understanding at home, which is especially important for children who experience the consequences of stressful or traumatic events.

The results of the study confirmed that a comprehensive approach that combines emotional, social and educational support has a positive effect on the psycho-emotional development of children with special educational needs. At the same time, there is a need for further development of didactic materials for working with children and organizing systematic training for parents and teachers. The implementation of these measures will form the basis for ensuring the harmonious development of children under the challenges caused by military actions.

Keywords: military conflicts, traumatising events, psycho-emotional development of children, children with special educational needs, traumatic experiences, emotional health, psychological and pedagogical support.

Стаття надійшла до редакції 03.12.2025 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Янченко Т. В.